

РЕЛІГІЙНІ ТА СВІТСЬКІ НОРМИ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ

Х. БЕХРУЗ
*доктор юридичних наук,
професор кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

I. Витоки формування ісламсько-правових норм

Ісламсько-правові норми — це встановлені правила, що ґрунтуються на основних принципах ісламської релігії (які одночасно є принципами ісламського права) і визначають норми поведінки членів ісламської умми (громади), нерідко санкціоновані теократичною ісламською державою.

Коріння ісламського права як сукупності ісламсько-правових норм сягає початку формування ісламської громади (VII ст.). Найважливіша роль у формуванні його принципів та норм належить Пророку Мухаммеду.

Ісламська умма з 622 р. існувала як незалежне політичне утворення, невід’ємними атрибутами якого були виконавча і судова влада, що потребували юридичних приписів, основою для створення яких були Коран і вказівки Пророка (сунна). Першим нормативно-правовим актом, що визначав основні принципи взаємодії членів ісламської умми, а також відносини мусульман із немусульманами, став Статут ісламської умми, відомий як «Конституція Медіни». Усі члени ісламської умми розглядалися як єдине ціле і використовували відповідні права, незалежно від племінної приналежності [1]. Цей документ можна охарактеризувати як нормативно-правовий акт, який заклав основи ісламської державності.

Після смерті Пророка мусульманам залишився текст Корану у викладі й тлумаченні його сподвижників.

В епоху Праведних халіфів (632–661 рр.) були сформовані основні принципи і норми ісламського права і держави. Набули нормативного закріплення основні обов’язки і права членів ісламської умми, були визначені основи функціонування ісламської державності.

VII–X ст. вважаються періодом доктринальної розробки ісламського права. В цей період основними історичними факторами, що вплинули на формування ісламського права, були територіальні та демографічні, що визначили основні характеристики ісламського суспільства, його політичний та соціальний кон-

© Х. БЕХРУЗ, 2012

текст. Значний вплив на розвиток ісламського права мали різні релігійно-філософські доктрини, яких дотримувалися засновники правових шкіл і під впливом яких відбувалося формування догматів ісламу і, відповідно, норм ісламського права. Визначальне значення мали також етапи поширення ісламу і звернення до нього численних етнічних і культурних груп. Ці територіальні та демографічні фактори визначали політичну і соціальну природу ісламської держави і розвиток державно-правових інститутів ісламського суспільства. Поєднання перерахованих факторів значно вплинуло на формування ісламсько-правових принципів і норм. Важливим чинником була потреба гармонійного співіснування ісламу з іншими культурами і цивілізаціями.

Для відповідної оцінки співіснування та взаємодії ісламських і світських норм потрібно зазначити, що визначальну роль відігравали принципи і норми ісламського права. Це виражалося як у кількісному, так і в якісному вимірах.

З перших століть існування ісламської умми в її судовій системі співіснували ісламські та неісламські норми. Особливо слід відзначити «право конфесій», тобто можливість вирішення питань, що підлягають врегулюванню релігійними нормами тієї чи іншої конфесії (щодо укладення шлюбу, спадкування), в рамках конфесійних судів. Судова система халіфату складалася із судів різної юрисдикції. Паралельно з ісламськими існувала система світських судів. Потреба в існуванні світських судів була зумовлена багатьма чинниками. Одна з причин полягала в конфесійній неоднорідності халіфату, а також у розвитку торговельних відносин з іншими державами. Юрисдикція світського суду поширювалася на вирішення спірних питань щодо взаємин членів ісламської умми, а також інших громадян з представниками державної влади.

Отже, поряд із нормами ісламського права, що визначали принципи діяльності всіх компонентів правової системи, в законодавстві халіфату існували неісламські норми.

Наступний етап еволюції ісламського права охоплює період існування Османської імперії. Хоча кілька століть на початку її існування ісламське право перебувало в застійному стані, однак у другій половині XIX ст. починається період «ісламської реформації». Найважливішим етапом в історії Османської імперії, що має принципове значення для розвитку ісламського права, є означений період, коли під впливом політичних, економічних і соціальних факторів почався процес реформування соціального, політичного і правового життя. Ці реформи були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. До внутрішніх належать зміни в економічній сфері ісламського суспільства під зростаючим впливом західноєвропейських держав. Був проголошений також принцип рівності мусульман і немусульман перед законом, що став, згідно з Паризьким трактатом 1856 р., міжнародним обов'язком Туреччини. До зовнішніх чинників належить тиск західних держав, що виявився у розширенні договірних відносин між турецькими підданими та іноземцями. Оскільки цивільно-правові норми ґрунтувалися на ісламському праві, це ускладнювало їх застосування при регулюванні відносин між ними.

Дослідники виділяють два види правових реформ, проведених у XIX ст.: перший пов'язаний з тим, що на зміну нормам класичного ісламського права на практиці в таких галузях, як комерційне, кримінальне право тощо, дедалі більше приходили зведення законів, запозичені ззовні, і застосовувалися в системі світського судочинства; другий вид правових реформ був пов'язаний з тим, що

навіть у сферу сімейного права були внесені суттєві зміни [2]. Ісламське комерційне право розглядається як перша галузь, що зазнала глибинної трансформації, внаслідок чого очевидним є реальний відступ від норм класичного ісламського права і запозичення їх з європейського права. Після цього впливу західного права зазнало кримінальне право, інститути цивільного права, зокрема регулювання питань нерухомості, договірне право тощо. Такі галузі права, як сімейне та спадкове, залишалися сферами, які не зазнали суттєвих реформ.

Отже, подальша еволюція ісламського права в другій половині ХІХ ст. була тісно пов'язана з кардинальними реформами у всіх сферах життя суспільства, в тому числі правовій.

Якщо до середини ХІХ ст. ісламське право як система чинних норм посідало провідне місце в правових системах ісламських держав, то згодом у більшості з них можна спостерігати застосування лише окремих норм, інститутів, конкретний юридичний зміст яких сформувався під прямим впливом класичного ісламського права. Отже, у сфері дії ісламського права залишилося регулювання деяких питань особистого статусу мусульман.

Конституція Османського халіфату, яка набула чинності в 1876 р., дещо обмеживши права султана, проголосила принципи особистої свободи і рівності всіх підданих незалежно від віросповідання, повну безпеку особи і майна, недоторканність житла, пропорційний розподіл податків, заборону штрафів і конфіскацій, гарантувала свободу діяльності в торгівлі, промисловості та сільському господарстві, свободу друку, гласність судів. Цей документ визначив функції і порядок організації двопалатного парламенту — Сенату з членів, довічно призначуваних султаном, і Палати депутатів, що обираються чоловічим населенням імперії [3].

Цивільно-правові відносини в Османській імперії регулювалися нормами ісламського права. Нові умови потребували розробки нового підходу в їх регулюванні. Це зумовило створення нового цивільного кодексу. Після тривалого періоду роботи комісія розробила проект цивільного кодексу і запропонувала його Раді з реформ. 24 березня 1869 р. указом султана проект було схвалено під назвою «Меджллі-і Ахкям-и Адліє» — «Зібрання юридичних постанов», яке увійшло в історію під назвою Маджалла [4].

Отже, Маджалла відіграла найважливішу роль у кодифікації норм права в Османській імперії. Основним призначенням цього акта було зміцнення позицій ісламського права щодо власності і зобов'язального права, оскільки світські суди, які отримали повноваження на розгляд спорів, що стосувалися власності та обов'язків, мали керуватися не тільки положеннями класичного ісламського права, а й принципами, спричиненими новими реаліями. 1876 р. в Єгипті почали діяти цивільні, а потім і торгові кодекси за зразком французьких.

Хоча в колоніальний період на території ісламських держав і відбувався процес обмеження сфери дії ісламського права, але сфери особистого статусу і взаємини між мусульманами продовжували регулюватися ісламським правом. Наприклад, така ситуація склалася у французькому Алжирі, Марокко, Тунісі тощо.

Кодифікація норм ісламського права на початку ХХ ст. торкнулася сфери кримінального законодавства, орієнтованого на західні зразки. Зокрема, прикладом може бути прийняття в Ірані Кримінального кодексу 1926 р. із запозиченням основних положень Кримінального кодексу Франції 1810 р. Слід

зазначити, що цей Кодекс пропонував альтернативу будь-яким ісламським покаранням у вигляді санкцій, характерних для світського кримінального права.

Ще один напрям реформування правових систем ісламських держав стосується судової системи. Його суть полягає у звуженні сфер діяльності ісламських судів, а в деяких випадках — у їх скасуванні. Наприклад, згідно з Кримінально-процесуальним кодексом Єгипту для змішаних (1875) і національних (1883) судів, заснованих на запозичених європейських зразках, переважно французьких, обмежувалася сфера дії ісламських судів, юрисдикція яких була зведена в основному до регулювання відносин особистого статусу і правового положення вакфів. У Малайзії відповідно до закону про мусульманський суд 1965 р. норми класичного ісламського права застосовуються лише на рівні моралі і виховно-пропагандистської діяльності [5, с. 406].

На початку ХХ ст. у результаті проведених реформ епохи домінування ісламського права у відповідних державах змінила епоха послаблення його позицій, пов'язана з глибинними перетвореннями політико-економічного характеру в масштабах всієї ісламської цивілізації. Скасування халіфату в 1924 р., а потім позбавлення ісламу статусу державної релігії в колишній Османській імперії і новій Турецькій Республіці мали значний вплив на хід розвитку всього ісламського права і правових систем цих держав.

Друга половина ХХ ст. характеризується посиленням впливу ісламського права — очевидні тенденції повернення до первинних ісламських принципів, названі ісламізацією, яка охоплювала політичну, економічну, соціальну, культурну та правову сфери суспільного життя.

Ці тенденції посилилися з початку 70-х рр. ХХ ст. Важливим приводом для них була Ісламська революція в Ірані в 1979 р., внаслідок якої відбулося реформування державно-правових інститутів Ірану. Метою реформ було приведення у відповідність до ісламського права всього чинного правового масиву. Першим кроком на цьому шляху було прийняття нової Конституції, ст. 4 якої проголосила, що кримінальні закони країни повинні відповідати принципам ісламу, а ст. 156 закріпила правило застосування норм шаріату у кримінальних справах [6].

Отже, починаючи з середини 70-х рр. ХХ ст. вплив ісламського права на правові системи ісламських держав посилюється.

II. Запозичення світських норм у правових системах ісламських держав

Реальне життя завжди складніше і різноманітніше, ніж воно представлене в етичних, релігійних або юридичних догмах. Тому не випадковим є те, що в жодній національній правовій системі класичне ісламське право не функціонує в чистому вигляді, а завжди доповнюється і змінюється за допомогою звичаїв, договорів, угод, адміністративних рішень та інших актів, що містять норми позитивного права.

Для глибокого розуміння, з одного боку, своєрідності та специфіки, а з іншого — спільних рис у правових системах ісламських держав, а також для визначення ступеня впливу класичного ісламського права на їх формування та функціонування, потрібно розрізняти два дотичні, але не ідентичні поняття:

«ісламське право» і «правова система ісламських держав». Різниця між ними пояснюється обставинами, які реально зумовили зміни, що відбулися в правовій сфері протягом останніх століть.

Насамперед, до таких обставин потрібно віднести процес запозичення ісламськими державами правових положень з інших правових систем у рамках правової акультурації. Це призвело до так званої вестернізації ісламського права. Ці запозичення більшою мірою стосувалися сфери державного, кримінального та кримінально-процесуального права, тобто сфери публічного права, і меншою — сімейних, спадкових та інших особистих правовідносин, тобто сфери приватного права. При цьому характер спрямованості цих запозичень у різних ісламських державах іноді істотно відрізняється, що, вочевидь, пояснюється історією та процесом розвитку правових систем останніх. У правових системах одних ісламських держав переважають запозичення з романо-германської правової сім'ї (наприклад, в Афганістані, Алжирі, Єгипті, Марокко, Туреччині), тоді як в інших запозичення відбувалися із сім'ї загального права (зокрема, в Пакистані, Малайзії, Нігерії). Р. Давид вважав, що в цих державах можна очікувати виникнення синтезу категорій і понять, запозичених із західного права, та методів, міркувань і підходів, глибоко пронизаних традицією мусульманського права» [7].

Іншої думки дотримувався Дж. Шахт, який зазначав, що «засноване на Корані мусульманське право слід розглядати як систему, абсолютно незалежну від усіх інших правових систем. Схожість з іншими системами, яка може спостерігатися в рішеннях того чи іншого питання, можна пояснити з мусульманського ортодоксального погляду збігом обставин. В жодному разі не можна говорити про якісь запозичення мусульманським правом іноземних ідей і положень» [8].

Проте функціонування сучасних правових систем в ісламських державах свідчить про можливість правової акультурації, завдяки якій класичне ісламське право абсолютно по-новому здатне регулювати різні сфери суспільних відносин. Це свідчить, що воно пристосовується до сучасних умов не лише через запозичення правових положень із територіальних правових систем, зокрема із західного права, а й шляхом застосування звичаїв, які не суперечать Корану та сунні, за допомогою законотворчої діяльності ісламських держав.

Отже, для правових систем сучасних ісламських держав характерний дуалізм, який полягає в одночасному співіснуванні правових норм, різних за змістом та специфікою, — норм класичного ісламського права і норм, запозичених з інших правових систем, що дозволяє пристосувати правові системи сучасних ісламських держав до мінливого економічного і соціально-політичного середовища. Більше того, нині спостерігається тенденція розширення і посилення дуалізму, що пояснюється багатьма обставинами, серед яких слід назвати, по-перше, ускладнення соціально-економічних, політичних відносин у суспільному житті, які вже не можуть регулюватися лише релігійними нормами та догмами; по-друге, розвивається міжнародне співробітництво.

Роль і вплив класичного ісламського права на функціонування правових систем сучасних ісламських держав як і раніше незаперечні. Це підтверджується, передусім, наявністю в конституціях ісламських держав низки відповідних положень.

Одним із таких конституційних положень, які існують в близько 28 державах, що відображає вплив ісламських інститутів і норм на державне право і одночасно виступає правовою основою такого впливу, є визнання ісламу державною релігією. Такі положення мають, наприклад, конституції Йорданії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Тунісу, Катару, Пакистану тощо. Так, відповідно до Конституції Афганістану 2004 р. іслам має статус офіційної державної релігії. У ст. 3 Конституції проголошується, що «в Афганістані не може бути прийнятий жоден закон, що суперечить священній релігії ісламу» [9]. Класичне ісламське право відіграє визначальну роль у формуванні не лише змістовних, а й формальних елементів правової системи. Як змістовні елементи слід розглядати, насамперед, правову ідеологію, під якою розуміються основоположні принципи, що визначають усі сфери правової реальності в суспільстві. Правова ідеологія, що панує в ісламських державах, має суто релігійний характер, оскільки бере свій початок, насамперед, в основоположних джерелах ісламської релігії та ісламського права — Корані та сунні, а також вона була сформована в ході доктринальної розробки ісламського права.

Важко переоцінити вплив класичного ісламського права і на такі важливі складові структури правової системи, як правовий менталітет, правова свідомість, правова культура, а також правореалізація. Реалізація правових норм є найважливішим чинником, що сприяє формуванню правової системи. І, врешті-решт, якість та ефективність правових норм вимірюються саме правореалізацією.

Загальновизнано, що правові системи сучасних ісламських держав містять значну кількість правових норм, запозичених у західному праві. Більше того, можна стверджувати, що питома вага цих правових норм перевищує кількість норм, які перейшли з класичного ісламського права. Однак у правових системах сучасних ісламських держав саме норми ісламського права формують основні принципи правової системи, тобто вони головні, спрямовуючі та є мірилом, оцінкою «нових» норм.

Кримінальні кодекси Кувейту 1960 р. (з доповненнями від 1964 р.) і Бахрейну 1976 р. передбачають покарання за вживання алкогольних напоїв та азартні ігри. Закон про обмеження торгівлі спиртним прийнятий у Брунеї. Законодавство Об'єднаних Арабських Еміратів детально регулює правове становище імамів і хатибів мечетей, а в Бахреїні діють закони про організацію хаджу і фонду закяту. Закон Бахрейну про судоустрій свідчить, що в разі мовчання закону суди застосовують загальні принципи і конкретні норми ісламського права. У Брунеї й Малайзії норми ісламського деліктного права застосовуються до порушників релігійних обов'язків.

Характерною рисою галузевого законодавства сучасних ісламських держав є одночасна наявність норм, заснованих на класичному ісламському праві, а також запозичених з інших правових систем. Яскравим прикладом подібного співіснування може бути Закон про ісламські кримінальні покарання Ісламської Республіки Іран [10].

Перша і друга частини цього Закону мають чималі відмінності. Їх наочно демонструють статті 12–17 цього Закону, які передбачають п'ять видів покарань — хадд (мн. — худуд), кісас, вира, тазір і стримувальні заходи. Худуд — нормовані покарання, передбачені ісламським релігійним законом; кісас — покарання, яке призначається винному в злочинах проти життя і здоров'я,

рівноцінне заподіяній шкоді; вира (дія) — матеріальне відшкодування збитків, заподіяних злочином проти життя та здоров'я; тазір — стягнення, які накладаються судом, види і розміри яких не встановлені ісламським релігійним законом і визначаються на розсуд судді.

До злочинів категорії хадд належать перелюбство, крадіжка, безпідставне звинувачення в перелюбстві, вживання алкоголю, збройний замах на громадський порядок, одностатеві зв'язки, звідництво.

Отже, законодавство сучасних ісламських країн містить норми класичного ісламського права та запозичені із законодавства західних країн.

Законодавство багатьох ісламських держав має положення, згідно з якими на конституційному рівні за ісламом закріплюється статус державної релігії, шаріат визнається джерелом законодавства, а глава держави повинен сповідувати іслам. Ці положення, які можна назвати «конституційною тріадою», нині є реальним механізмом, що забезпечує дію норм ісламського права і підпорядкування його принципам діяльності всіх інститутів сучасної ісламської держави. Такі положення є, наприклад, у конституціях Йорданії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Тунісу, Катару, Пакистану тощо.

У законодавстві сучасних ісламських держав відображені «вразливі місця» суспільств, які десятиліттями існували за відсутності багатьох громадянських прав і свобод, що є невід'ємною частиною прав людини, задекларованих міжнародними ісламсько-правовими актами.

Зміни в трактуванні та змісті політичних прав і свобод наочно демонструють різні редакції Конституції Марокко. 1996 р. до тексту Конституції цієї держави [11] було внесено істотні зміни, що закріплюють основні права людини і громадянина згідно з нормами міжнародного права. Відповідні статті закріплюють гендерну рівність у політичних правах, працевлаштуванні, освіті, зайнятті державних посад. Нова Конституція Марокко [12], схвалена на референдумі 2 липня 2011 р., доповнена главою 2 «Фундаментальні права і свободи», значно розширила обсяг прав людини і громадянських свобод. Стаття 19 не лише декларує гендерну рівність у багатьох питаннях, а й проголошує державу гарантом цих прав і свобод. Стаття 28 гарантує свободу засобів масової інформації та поширення інформації в обмежених законодавством рамках.

III. Перспективи співвідношення ісламсько-правових норм і запозичених світських норм у правових системах сучасних ісламських держав

Очевидним є факт, що правові системи ісламських держав зазнають нині всебічної трансформації, яка відбуватиметься з урахуванням специфіки функціонування кожної національної правової системи. Проте їх об'єднує загальна тенденція до посилення впливу класичного ісламського права на національні правові системи цих держав. Загалом ці тенденції можна охарактеризувати як процес ісламізації правових систем ісламських держав.

Насамперед, цей процес супроводжується змінами в чинному конституційному законодавстві багатьох ісламських держав, який можна з впевненістю охарактеризувати як конституційні реформи.

Конституції ісламських держав є результатом досягнутого компромісу між різними силами, етапом становлення нового типу конституціоналізму, для розвитку якого потрібні всебічні реформи конституційного законодавства.

Найважливішою характеристикою цих процесів є «битва за Конституцію», що виявляється в протистоянні різних політичних сил, які претендують на законодавчі повноваження.

Незважаючи на перемогу в боротьбі за владу ісламських сил, цілком ймовірно, що це буде оскаржуватися в процесі внутрішньополітичної боротьби. Для зміцнення своїх позицій, а також поступального руху цих суспільств очевидно є потреба у стабілізації конституціоналізму шляхом прийняття нових конституцій або внесення нових якісних змін у чинні.

Незважаючи на те, що класичне ісламське право не визнавало принципу поділу влади, поляризація громадської думки, а також протиборство політичних сил, засноване на різних ідеологічних засадах, зумовили реформи, що полягають у конституційному закріпленні цього принципу.

Питання наступності влади вирішуються на основі запозичених у західному праві механізмів, що мають свою специфіку завдяки положенням, відповідно до яких на посаду голови держави може балотуватися лише мусульманин тощо.

Поправки внесено до статей, які регламентують порядок виборів глави держави, строк його повноважень.

Слід зазначити, що ісламсько-правова доктрина передбачає виборність правителя, проте обирають його пожиттєво. Усунення його з посади можливе лише у разі відмови від ісламу. Тому положення щодо обмеження строку перебування при владі не відповідають положенням ісламсько-правової доктрини, які регламентують принципи діяльності ісламської держави.

Загальною тенденцією для всіх ісламських держав, що зміцнює основи їх конституціоналізму, є збільшення значущості виборчої системи, яка набула закріплення майже в усіх конституціях цих держав. Її моделі були запозичені із західних країн і отримали свою специфіку в межах правових систем ісламських держав. Вибори стали ключовим моментом у вирішенні політичних суперечок і конфліктів, до того ж ці вибори проводяться на демократичних засадах, що забезпечують порівняно об'єктивний результат.

Багато положень чинного законодавства ісламських країн не відповідають нормам ісламського права. Проте в результаті змін, що відбуваються, ці протиріччя може бути усунуто. Конституційні реформи, які плануються в ісламських державах, будуть сприяти не лише закріпленню конституційних положень, які забезпечують дію ісламського права, а й створенню механізмів їх реалізації, конкретизації через галузеве законодавство — кримінальне, цивільне, сімейне та ін.

У більшості ісламських держав функціонують також спеціальні органи, що здійснюють релігійний контроль правотворчої діяльності для перевірки відповідності прийнятих актів основним джерелам класичного ісламського права. У Пакистані, наприклад, цю функцію виконують Рада ісламської ідеології та Федеральний суд шаріату. Мабуть, що роль і вплив цих інститутів з часом посилюватиметься.

Потреба дійти компромісу з різними політичними силами, що представляють різні верстви населення та течії ісламу, які відрізняються протилежними

підходами до вирішення тих чи інших правових питань, диктує тенденцію розширення правового плюралізму всередині ісламських держав. Прикладом цього може бути Саудівська Аравія. Знаковою подією стали зміни в Раді улемів, до якої окрім правознавців ханбалітського мазхабу відтепер також входять представники ханафітського, малікітського, шафіїтського мазхабів.

Конституційними нормами сучасних ісламських держав закріплені положення, що забезпечують рівність громадян перед законом незалежно від конфесійної приналежності. Слід зазначити, що ці принципи не є новими або запозиченими. Відповідно до положень ісламського права, іншим конфесіям завжди надавалися певні права: право сповідувати свою релігію; право на застосування норм законодавства, що регулюють питання «особистого статусу» відповідно до положень релігії, яка сповідується; право на захист з боку ісламської держави; право на правосуддя, а також інші права і свободи.

Незважаючи на наявність загальних тенденцій до ісламізації правових систем ісламських держав, нові політичні реалії змушують як лідерів держав, так і опозицію враховувати геополітичну ситуацію. Це означає, що ісламізація правових систем не може відбуватися без врахування як загальнополітичної ситуації в світі, так і внутрішніх процесів, що відбуваються в їх суспільствах. Прикладом є ісламські сили, що прийшли до влади в результаті виборів у Єгипті й заявили про свою прихильність принципам добросусідства і поваги до громадян держави незалежно від їх конфесійної чи політичної приналежності. Новий президент проголосив курс на побудову світської держави, що було зумовлено не тільки потребою підтвердити передвиборчі обіцянки, а й протистоянням з опозицією і тиском країн Заходу. При цьому ст. 2 Конституції Єгипту, як і раніше, закріплює іслам як державну релігію, а ісламське право — як джерело законодавства [13].

Перспективою є подальша реалізація закріпленої законодавчо «конституційної тріади» як механізму, який забезпечує функціонування держави відповідно до принципів ісламського права.

Слід окремо відзначити, що існуючі протиріччя в межах суспільств ісламських держав, які належать до внутрішніх факторів, а також специфіка взаємодії кожної з держав із міжнародним співтовариством, яка є одним із найважливіших зовнішніх факторів, безпосередньо будуть впливати на характеристики трансформації ісламського права в кожній з ісламських держав. Різний рівень суспільно-економічного та політичного розвитку, інтенсивність спілкування з іншими державами, регіональними та міжнародними організаціями, з одного боку, вплинуть на швидкість і масштаб цієї трансформації, а з іншого — на її особливості в межах кожної конкретної ісламської держави.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Конституція* Медини [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http:// wikipedia.qwika.com/en2ru/Constitution_of_Medina](http://wikipedia.qwika.com/en2ru/Constitution_of_Medina)
2. *Anderson J. N. D. Law Reform in the Muslim World.* — London : University of London, Athlone Press, 1976.
3. *Конституція* Османського халіфата 1876 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http:// mirreferatov.com.ua/referat/ru/vsemirnaya-istoriya/pervye-konstitutsii-aziatskih-gosudarstv-sravnitelnyy-analiz.html?pn=5](http://mirreferatov.com.ua/referat/ru/vsemirnaya-istoriya/pervye-konstitutsii-aziatskih-gosudarstv-sravnitelnyy-analiz.html?pn=5)
4. *Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву / сост. П. В. Антаки ; Департамент духовных дел иностр. исповеданий.* — СПб. : Тип. Л. Я. Ганзбурга, 1912. — Вып. 1 и 2 : О наследовании у мусульман суннитов.

5. *Правовые системы стран мира* : энцикл. справ. / отв. ред. А. Я. Сухарев. — М. : НОРМА-ИНФРА, 2001.
6. *Конституция Исламской республики Иран* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constitutions.ru/archives/140>
7. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М. : Межд. отн., 1998.
8. *Schacht J.* An Introduction to Islamic Law. — Oxford : Clarendon Press, 1964.
9. *Конституция Исламского Государства Афганистан.* — Кабул : Гослитиздат, 2004.
10. *Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран* / пер. М. Пелевина. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. — Серия : Законодательство зарубежных стран.
11. *Конституция Марокко 1996 г.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constitutions.ru/archives/115>
12. *Конституция Марокко 2011 г.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/481>
13. *Конституционная декларация Египта* : от 30 марта 2011 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/500>

Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав

Анотація. У статті розглядається проблема співвідношення ісламських релігійних і світських норм у межах правових систем ісламських держав. Особлива увага приділяється впливу ісламських релігійних норм на сучасний розвиток правових систем цих держав.

Ключові слова: ісламське право, ісламська правова система, правові системи ісламських держав, релігійні правові норми, світські правові норми.

Бехруз Х. Религиозные и светские нормы в правовых системах исламских государств

Аннотация. В статье рассматривается проблема соотношения исламских религиозных и светских норм в рамках правовых систем исламских государств. Особое внимание уделяется влиянию исламских религиозных норм на современное развитие правовых систем данных государств.

Ключевые слова: исламское право, исламская правовая система, правовые системы исламских государств, религиозные правовые нормы, светские правовые нормы.

Bekhruz H. Religious and Secular Norms in the Legal Systems of Islamic States

Summary. The article considers the problem of the correlation between Islamic religious and secular norms in the legal systems of Islamic states. Special attention is paid to the influence of Islamic religious norms on the modern development of the Islamic countries.

Key words: Islamic law, Islamic legal system, the legal systems of Islamic states, Islamic legal norms, secular legal norms.

Книжкова полиця

Конституция в XXI веке : сравнительно-правовое исследование : монография / отв. ред. В. Е. Чиркин. — М. : Норма, ИНФРА-М, 2011. — 656 с.

ISBN 978-5-91768-214-3

У монографії розглядаються основні риси і особливості чинних у XXI ст. конституцій багатьох країн, відповіді конституційного законодавства на виклики сучасності. У праці аналізуються історія розвитку конституціоналізму, сучасні теорії конституції, конституційні принципи сучасної державності, права людини як вища конституційна цінність, конституційні інститути суспільного ладу, конституційне регулювання організації і функціонування органів державної влади.

